पाणिः, स्त्री, (पणायन्ते व्यवहरन्त्यस्यामिति। पण + "अग्निपणाय्यो रुड़ायलुकौ च।" उणां ४। १३२। इति इण् आयप्रत्ययस्य लुक् च।) पण्यवीथी। हट्टः। इत्युणादिकोषः॥

पाणिः, पुं, (पणायन्ते व्यवहरन्त्यनेन। पण ड व्यवहारे + "अग्निपणाय्यो रुड़ायलुकौ च।" उणां ४। १३२। इति इण् आयप्रत्ययस्य लुक् च।) स च मणिबन्धावध्यङ्गुलिपर्य्यन्तभागः। स तु गर्भस्थबालकस्य मासद्वयेन भवति॥ इति सुखबोधः॥ तत्पर्य्यायः। पञ्चशाखः २ शयः ३ समः ४ हस्तः ५ करः ६। इत्यमरभरतौ॥ भुजः ७। इति जटाधरः॥ कुलिः ८। इति शब्दरत्नावली॥ भुजादलः ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, देवीभागवते। २। २। १९।

"न्यगनाभिसुगन्धां तां कृत्वा कान्तां मनोरमाम्।
जग्राह दक्षिणे पाणौ सुनिर्म्मन्थपीड़ितः॥")

कुलिकवृक्षः। इति हलमाला॥ कुलियाकड़ा इति भाषा॥

पाणिकच्छपिका, स्त्री, (कच्छपः कूर्म्मस्तदाकारोऽस्यस्याः। कच्छप + ठन् ।टापि अत इत्वञ्च। पाणिभ्यां कृता कच्छपिका कूर्म्माकृतिमुद्रा।) कूर्म्ममुद्रा। यथा,—

"पाणिकच्छपिकां कुर्य्यात् कूर्म्ममन्त्रेण साधकः।
तत्र संस्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपुः॥
पूजितं तेन पुष्पेण देवत्वं स्वस्य जायते॥"

कूर्म्ममन्त्रो यथा,—

"द्वितीयं वैणवीतन्त्रं बीजं बिन्द्विन्दुसंयुतम्।
षष्ठस्वरो परिचरं कूर्म्मबीजं प्रकीर्त्तितम्॥"

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः॥

पाणिगृहीती, स्त्री, (पाणिर्गृहीतो यस्याः। "पाणिगृहीती भार्य्यायाम्।" ४। १। ५२। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ङीष्।) विधानेनोढ़ा। इत्यमरः। २। ६। ५॥

पाणिग्रहणं, क्ली, (पाणेर्ग्रहणं यत्र।) विवाहः। इति हेमचन्द्रः। ३। १८२॥ (यथा, रघुः। ७। २६।

"इति स्वसुर्भोजकुलप्रदीपः
सम्प्राप्य पाणिग्रहणं स राजा।
महीपतीनां पृथगर्हणार्थं
समादिदेशाधिकृतानधीशः॥")

पाणिघः, पुं, (पाणिं पाणिना वा हन्तीति। हन + "पाणिघताड़घौ शिल्पिनि।" ३। २। ५५। इति टक् टिलोपो घत्वञ्च निपात्यते।) पाणिवादः। पाणिना मृदङ्गादिवाद्यम्। पाणिं वा हन्ति यः। यः पाणिनैव मृदङ्गादिवाद्यमताडयति तत्र। यः पाणिना मृदङ्गमिव पाणिं वादयति तत्र च। इत्यमरभरतौ॥

पाणिघातः, पुं, (पाणिना हन्तीति। हन + अधिकरणे घञ्।) पाणिताड़कः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (हन + भावे घञ्।) पाणिना घातो हननमिति। पाणिहननम्॥

पाणिजः, पुं, (पाणौ जायते इति। पाणि + जन् + "सप्तम्यां जनेर्डः।" ३। २। ९७। इति डः।) नखः। इति हलायुधः॥

पाणितलं, क्ली, (पाणितलमिव परिमाणमस्यस्येति। अच्।) कर्षपरिमाणम्। तोलकद्वयम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्ता पाणिमालिका।
अर्द्धं पिचुः पाणितलं किञ्चित् पाणिञ्च तिन्दुकम्॥
विड़ालपदकञ्चैव सुवर्णं कवलग्रहः।
उदम्बरञ्च पर्य्यायैः कर्ष एव निगद्यते॥"

इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये॥

पर्य्यायान्तरं यथा,—

"विद्याद्वौ द्रंक्षणौ कर्षे सुवर्णञ्चाक्षमेव च।
विड़ालपदकन्तच्च पिचुस्याणितलन्तथा॥
तिन्दुकञ्च विजानीयात् कवड़ग्रहमेव च॥"

इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये॥

पाणेस्तलम्।) हस्ताधोभागः॥ (यथा, मनौ। ४। १४३।

"स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत्।
गात्राणि चैव सर्व्वाणि नाभिं पाणितलेन तु॥")

पाणिनः, पुं, (पणिनो मुनेर्गोत्रापत्यम्। पणिन् + अण्। "गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च।" ६। ४। १६५। इति न टिलोपः।) पाणिनिमुनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पाणिनिः, पुं, (पणिनो मुनेर्युवापत्यम्। पणिन् + इञ्। न टिलोपः।) मुनिविशेषः। तत्पर्य्यायः। आह्निकः २ दाक्षीपुत्रः ३ शालङ्की ४ पाणिनः ५ शालातुरीयः ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥ * ॥ (अयं हि पणिन्-वंशसम्भूतः प्रसिद्धो व्याकरणकर्त्ता। अस्य माता दाक्षी इत्याख्यया विश्रुता। यथा, पातञ्जलकारिकायाम्। १। १। २०।

"सर्व्वे सर्व्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः॥"

तथाच शिक्षायाम्। ५६।

"शङ्करः शाङ्करीं प्रादाद्दाक्षीपुत्राय धीमते।
वाङ्मयेभ्यः समाकृष्य देवीं वाचमिति स्थितिः॥"

अस्य शालातुरीय इत्याख्यापि दृश्यते। यथा, अभिधानचिन्तामणौ। ३। ५१५।

"———————— अथ पाणिनौ।
शालातुरीयदाक्षेयौ ————————॥"

"गान्धारप्रदेशविशेषशलातुरग्रामजातत्वादेवास्य तथा नाम।" इति चिन्तामणिटीका॥ परे तु शलातुरग्रामोऽस्य जन्मस्थानमिति न स्वीकुर्व्वन्ति। यतः शलातुरोऽभिजनोऽस्य इति व्युत्पत्त्या शालातुरशब्देन शलातुरदेशोद्भवे जने एवार्थो नावगम्यते। अष्टाध्यायीसूत्रपाठस्य "तूदीशलातुरवर्म्मतीकूचवाराट् ठक् छण् ठञ् यकः।" ४। ३। ९४। सूत्रात् अभिजनार्थे एव छण्प्रत्ययः। वृत्तिकारभट्टोजीदीक्षितेन तु "अभिजनश्च।" ४। ३। ९०। इति सूत्रे "यत्र स्वयं वसति स निवासः। यत्र पूर्व्वैरुषितं सोऽभिजनः।" इत्यभिजनशब्दस्यार्थः प्रदर्शितः। अतः सूत्रतः शलातुरप्रदेशः पाणिनेः पूर्व्वपुरुषाणां वासस्थानमित्येवावगम्यते नतु तस्येति।

पुरा किल कात्यायननामा मुनिः सप्तलक्षश्लोकात्मकं बृहत्कथाभिधानं ग्रन्थं विरच्य काणभूतये श्रावयामास। सोमदेवभट्टस्तु ततः सारांशं समुद्धृत्य कथासरित्सागर इत्याख्यया प्रसिद्धं ग्रन्थं निर्म्मितवान् तस्मादेवाख्यायिका समधिगम्यते। यथा, तत्रैव। ४। २०—९५।

"अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महानभूत्।
तत्रैकः पाणिनिर्नाम जड़बुद्धितरोऽभवत्॥
स शुश्रूषापरिक्लिष्टः प्रेषितो वर्षभार्य्यया।
अगच्छत् तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम्॥
तत्र तीव्रेण तपसा तोषितादिन्दुशेखरात्।
सर्व्वविद्यासुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं नवम्॥
ततश्चागत्य मामेव वादायाह्वयते स्म सः।
प्रवृत्ते चावयोर्वादे प्रयाताः सप्तवासराः॥
अष्टमेऽहि मया तस्मिन् जिते तत्समनन्तरम्।
नभःस्थेन महाघोरो हुङ्कारः शम्भुना कृतः॥
तेन प्रनष्टमैन्द्रमदस्तद्व्याकरणं भुवि।
जिताः पाणिनिना सर्व्वे मूर्खीभूता वयं पुनः॥
अथ संजातनिर्व्वेदः स्वगृहस्थितये धनम्।
हस्ते हिरण्यदत्तस्य विधाय वणिजो निजम्॥
उक्त्वा तच्चोपकोशायै गतवानस्मि शङ्करम्।
तपोभिराराधयितुं निराहारो हिमाचलम्॥"

* * * *

"अत्रान्तरे तुषाराद्रौ कृत्वा तीव्रतरं तपः।
आराधितो मया देवो वरदः पार्व्वतीपतिः॥
तदेव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम्।
तदिच्छानुग्रहादेव मया पूर्णीकृतञ्च तत्॥"

* * * *

"वर्षोऽथ मन्मुखादैच्छत् श्रोतुं व्याकरणं नवम्।
ततः प्रकाशितं स्वामिकुमारेणैव तस्य तत्॥
ततो व्याड़ीन्द्रदत्ताभ्यां विज्ञप्तो दक्षिणां प्रति।
गुरुर्वर्षोऽब्रवीत् स्वर्णकोटिर्मे दीयतामिति॥
अङ्गीकृत्य गुरोर्वाक्यं तौ च मामित्यवोचताम्।
एहि राज्ञः सखे! नन्दात् याचितुं गुरुदक्षिणाम्
गच्छामो नान्यतोऽस्माभिरियत् काञ्चनमाप्यते।
नवाधिकाया नवतेः कोटीनामधिपो हि सः॥"

इत्युपाख्यानेन पाणिनिः कात्यायनस्य राज्ञो नन्दस्य च समसामयिक इत्येवायाति। परं कात्यायनपाणिन्योः शब्दशास्त्रपाठेन पाणिनिः कात्यायनात् पूर्व्वतन इत्यनायासेनैव विज्ञायते। यतः कात्यायन एव पाणिनिकृतव्याकरणस्य वार्त्तिककारः। स च स्वकृतग्रन्थे विदुषां वरं पाणिनिं आचार्य्यत्वेन स्वीकृतवान्। [६। ४। १०४। सूत्रस्य वार्त्तिं।] पाणिनिस्तु स्वीयव्याकरणे पूर्व्वतनानां बहूनां विदुषां नामोल्लेखं कृतवान् परं कुत्रापि कात्यायनस्य नाम नाभिहितवानतः सूक्ष्मतोऽवगम्यते पाणिनिः कात्यायनात् वृद्धतर इति।

अनेन महात्मना पाणिना रचितं व्याकरणं पाणिनीयाष्टकमित्याख्यया प्रसिद्धम्। कात्यायन